

THUIS IN GESCHEIDEN WERELDEN
De migratoire en sociale aspecten van verfransing
te Brussel in het midden van de 19e eeuw

DOOR

MACHTELD DE METSENAERE

*Eerst aanwezig assistent en docent
Vrije Universiteit Brussel*

1. INLEIDING

De titel van dit artikel verduidelijkt al dat de analyse van migraties naar Brussel niet ingegeven werd door interesse voor migraties als ultieme onderzoeksfinaliteit. Migratiebewegingen naar Brussel droegen integendeel onze aandacht weg omdat ze als verklarende component van de linguïstische verhoudingen te Brussel geëvalueerd werden. Deze bijdrage dient dan ook gezien in het globale onderzoeksopzet van het "Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden" dat in 1978 aan de Vrije Universiteit van Brussel werd opgericht door Prof. Els Witte om het verfransingsproces te Brussel sinds het einde van de 18e eeuw te analyseren en te verklaren. Logischerwijze werd eerst de 19e eeuw bestudeerd. In 1986 resulteerde dit in onze doktoraatsverhandeling, die tegelijk de empirische basis vormde voor deze bijdrage.¹

1. M. DE METSENAERE, *Taalmuur = Sociale muur? De negentiende-eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultaat van geodemografische en sociale processen*, (Brussel, VUB-press, 1988). In "Taalverlies en taalbehoud bij de Vlamingen te Brussel in de negentiende eeuw", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der*

Migraties vormden zodoende de eerste invalshoek om verfransing te bestuderen. Over een tweede component kon evenmin twijfel bestaan: tijdgenoten, taalsociologen en historici onderlijnden al voldoende de socialiseringsfunctie van het Frans, instrument van sociale afgrenzing en mobiliteit en stimulator van de sociale en culturele eenheid. Het was dan ook in deze context dat – vooral buitenlandse – literatuur omtrent migratieprocessen en de integratie van migranten werd aangewend. Dit resulteerde in een inschatting van factoren van taalbehoud en taalverlies, die binnen de Brusselse context van socio-economische en linguïstische machtsverhoudingen konden opereren.²

Kunnen we in dit artikel niet uitgebreid blijven stilstaan bij een evaluatie van deze exploratieve modellen en factoren, dan dienen we ons hier ook te onthouden van een grondige toelichting van de door ons gebruikte – vooral kwantitatieve – bronnen en statistische methodes. Ook hier kan “Taalmuur: Sociale muur?” soelaas bieden.³ Beperken we er ons toe te zeggen dat ons basismateriaal bestond uit een clustersteekproef van 2310 gezinnen (11.000 individuen) uit de bevolkingsregisters van Brussel-stad in 1842, aangevuld met informatie uit ander sociale en demografische bronnen. Deze steekproef werd getrokken op basis van een factoranalyse, uitgevoerd op de op straatniveau verwerkte gegevens van de talentelling van 1842. Ondanks alle reserves ten opzichte van deze telling, bleef ze de enige en eerste statistische inschatting van het Brusselse 19e eeuwse taalverleden en informeerde ze ons zo over de in 1842 te Brussel “meestal gesproken talen”. Deze empirische hoofdmoot werd aangevuld met een aselechte steekproef van 1500 eenheden uit migratieboeken en vreemdelingenregisters van 1842, wat ons wél een representatief beeld opleverde van de Brusselse nieuwkomer anno 1842.

Nederlanden, 105 (1990), alf. 1, p. 1-38, schetsen M. De Metsenaere en E. Witte de hoofdlijnen van dit taalverschuivingsproces.

2. Voor het belang van migratiestudies voor de Brusselse taaltoestanden verwijzen we naar DE METSENAERE, “Taalmuur: sociale muur?”, p. 47-58.

3. *Ibidem*, p. 69-103.

Het verzamelde materiaal werd gecomputeriseerd verwerkt via het SPSS-programma. Voor de clusteranalyse werd beroep gedaan op het CLARA-programma, terwijl PROMETHEE de afbakening van sociale strata op basis van verschillende variabelen verzorgde.⁴

2. MIGRATIES NAAR HET 19E EEUWSE BRUSSEL

De demografische expansie van Brussel-stad mag gerust exceptioneel genoemd worden gedurende de 19e eeuw: van een stad met 70.000 inwoners anno 1784, groeide Brussel uit tot een centrum met bijna 184.000 inwoners rond de eeuwwisseling (1900).⁵ Deze uitzonderlijke demografische expansie betrof gedurende de tweede helft van de 19e eeuw vooral de onmiddellijke omgeving van Brussel: 14 omringende gemeenten verzeenvooiden hun inwonertal gedurende deze periode (1846: 77.395 – 1910: 551.832). Gedurende de eerste helft van de 19e eeuw daarentegen droeg Brussel-stad zelf bijna het volle gewicht van de expansie: tussen 1818 en 1829 bedroeg de bevolkingsaan groei 14.3%, maar tussen 1829 en 1842 nam het aantal inwoners binnen de vijfhoek toe met ongeveer 24.000 eenheden (een toename van 27%). Anno 1846 behoorde, naast Brussel (124.000 inwoners), enkel Gent (103.000 inwoners) tot de Belgische steden met meer dan 100.000 inwoners. Gedurende de periode 1784-1846 werd de spectaculaire Brusselse aangroei (77%) trouwens enkel voorafgegaan door Gent (106%), Verviers (96%) en Charleroi (88%).⁶

4. N. H. NIE, C. HADLAI HULL e.a., *SPSS. Statistical Package for the Social Sciences* (New-York, 2nd ed, 1975). J.P. BRANS, B. MARECHAL, Ph. VINCKE, PROMETHEE: A New Family of Outranking Methods in Multicriteria Analysis, in: J.P. BRANS, ed., *Operational Research Congress proceedings IFORS* (Amsterdam, 1984), p. 477-490. L. KAUFMAN & P. ROUSSEEUW, Clustering large applications (program CLARA), in: E.S. GELSEMA & L.N. KANAL, eds, *Patterns Recognition in Practice*, II (Amsterdam, 1986); p. 425-437.

5. DE METSENAERE, "Taalmuur: Sociale muur", p.202.

6. P. LEBRUN, M. BRUWIER, J. DHONDT, G. HANSOTTE, *Histoire quantitative et développement de la Belgique au 19e siècle. Essai sur la révolution industrielle en Belgique, 1770-1847*, (Brussel, 1979), p.588. J. DE BELDER, Stad en platteland: inleiding tot de problematiek, *Taal en sociale integratie*, 4, (1981), p.169-182. DE METSENAERE, Taalmuur:sociale muur?, p.138-140. DE METSENAERE, De groei: demografische aspecten, in J. STENGERS, ed., *Brussel. Groei van een hoofdstad*

Het ligt voor de hand dat deze aangroei vooral door migraties werd veroorzaakt: anno 1846 was al 45% van de Brusselse bevolking elders geboren; in 1920 was dit aandeel opgelopen tot 60%. In heel wat Brusselse randgemeenten bedroeg het aandeel van het migratiesaldo meer dan 80%! Terwijl de Brusselse groeikracht verminderde en later zelfs stagneerde en afnam, waren het trouwens de randgemeenten die profiteerden van immigratie uit rurale gebieden en van centrifugale transmigraties binnen de verstedelijkte zone. Dé belangrijkste relatieve groeifase van Brussel-stad zelf situeerde zich naar alle waarschijnlijkheid in het midden van de 19e eeuw. Naar alle waarschijnlijkheid, omdat de statistische gegevens m.b.t. bevolkingsevolutie en migratieverloop met grote omzichtigheid dienen geraadpleegd. Gemeentelijke informatie daaromtrent leed immers vooral gedurende de 19e eeuw aan grove onderschattingen, zodat een gestadige toename van de migratiecijfers gedurende de tweede helft van de 19e eeuw eerder wijst op meer accurate verzameling en controle van gemeentelijke gegevens. Zo noteerde de gemeentelijke overheid slechts 678 immigranten in 1842 op basis van het aantal inschrijvingen in de bevolkingsregisters, terwijl de migratieboeken van 1842 het aantal immigranten zeker op een 8.000 eenheden schatten...⁷

Opmerkelijk aan dit proces van demografische expansie in Brussel is echter niet zozeer de omvang van het fenomeen, dan wel de verklaring ervan: terwijl de groei van 19e eeuwse steden meestal verbonden werd met industrialiseringsprocessen, waarbij schaalvergroting en mechanisatie het surplus uit de agrarische sector aantrokken, dient de demografische expansie van de Brusselse vijfhoek integendeel gelieerd met een desindustrialisatieproces, waarbij Brussel-stad zijn industriële functies verloor ten behoeve van enkele randgemeenten en zich uitbouwde tot een financieel-administratief centrum. Lebrun zag de specifieke "roeping" van Brussel in haar nationale rol, in haar functie als hoofdstad van een unitaire staat en als stimulator van de eenheid. De concentratie van bankfuncties, meer bepaald de aanwezig-

(Antwerpen, 1979), p. 173-177.

7. DE METSENAERE, *Taalmuur: sociale muur*, p.137-138.

heid van de Société Générale, zorgde er wel voor dat Brussel "s'inscrit au coeur de la révolution industrielle": de met de politieke elite sterk verstrengelde financiële wereld schakelde het Brusselse kapitaal van de Société Générale en de Banque de Belgique immers in als motor van de consolidatie van de industriële revolutie en vervlocht het industriële centrum van België (Henegouwen, Samber, Maas, Vesder) met Brussel.⁸

De rol van Brussel in de industriële revolutie begon dus pas laat (na 1830) en bracht bovendien nooit een industrialisatie van de hoofdstad met zich mee. Terwijl het Gentse, Luikse en Henegouwse zich industrialiseerden, bleef Brussel gedurende heel de 19e eeuw een stad van kleinschalige, ambachtelijke activiteiten, georiënteerd op de lokale markt. Anno 1846 werden slechts 7 fabrieken met meer dan 40 arbeiders gerecenseerd en ze stelden trouwens slechts 7.8% van de actieve bevolking tewerk. Het gros van de Brusselse arbeidersklasse vond werk in de kleding-, textiel-, hout- en bouwsectoren, die zo het industriële leven van Brussel domineerden. Een gemiddeld aantal arbeiders van 2 à 3 per bedrijf typeerde hun kleinschaligheid. De amper 31 gebruikte stoommachines werden bovendien niet aangewend in puntsectoren, maar in op de lokale markt georiënteerde nijverheden (voeding, boek). In de loop van de tweede helft van de 19e eeuw wijzigde dit beeld zich nauwelijks: de potentieel vernieuwende sectoren verdwenen uit de vijfhoek en/of vestigden zich in de randgemeenten, waar de gronden goedkoper waren, het octrooi niet bestond, mogelijkheden van productieconcentratie en transport aanwezig waren. Vooral Anderlecht en Molenbeek bouwden zich zo uit tot centra van groot-schalige, gemechaniseerde sectoren. De traditionele nijverheidstakken van Brussel-stad stelden bovendien steeds minder mensen te werk (kantfabricatie, rijtuignijverheid, brouwerijen, hoedenmakerij). Enkel de kleine, ambachtelijke bedrijven, vaak gespecialiseerd in luxe- en precisieproductie, restten Brussel-stad op het einde van de 19e eeuw om zijn arbeidersbevolking binnen de vijfhoek te werk te stellen.

8. LEBRUN, *Histoire quantitative*, p.573. E. WITTE, *Centrumvorming in België. De rol van Brussel tijdens de stichtingsfase van de Belgische Staat (1830-1840)*, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, C, (1986), IV, 601-629.

Bovendien schakelden de kledingsector, de grootste werkverschaffer, en de ledersector over op huisnijverheid in de loop van de tweede helft van de 19e eeuw.⁹

Dat Brussel medio en einde 19e eeuw weinig fabrieksarbeiders huisvestte, ligt dan ook in het verlengde van deze vaststellingen (industriearbeiders en hun gezinnen vormden slechts 4% van de totale bevolking, tegenover 17% resp. 13% in Gent en Luik). Ambachtelijke werknemers en dienstponeel (resp. 26% en 7% van de totale bevolking) vormden de hoofdbrok van de in Brussel aanwezige arbeidersklasse, die globaal op 49% geschat werd in 1846. De blijvende ambachtelijke organisatie zorgde zo voor een grote interne differentiatie binnen de arbeidersklasse, maar creëerde aan de andere kant een bovenlaag van geschoolde arbeidskrachten, een soort van "Labour Aristocracy" (in 1842 vormden ze 16% van alle nijverheidsarbeiders, in 1900 8.6%).

Brussel dankte haar expansie dus zeker niet aan haar aantrekkingskracht op het vlak van industriële tewerkstelling. De specifieke ontwikkeling van Brussel dient daarentegen duidelijk gelieerd aan haar hoofdstedelijke rol, die Brussel in 1830 toegewezen kreeg en zorgde voor een concentratie van parlement, regering, centrale administratie en bankfuncties. Op hun beurt zorgden deze activiteiten voor de uitbouw van ontspannings- en commerciële activiteiten binnen de vijfhoek. Dit proces accentueerde zich nog naar het einde van de 19e eeuw toe: de verschuiving van industriële en woonfuncties naar de randgemeenten reserveerde de vrijgekomen ruimte in toenemende mate voor tertiaire activiteiten. De sociale structuur van de hoofdstad

9. P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten van het 19de eeuws sociaal economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolkingsklassen*, (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, VUB, 1980). A. VAN NECK, *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge, 1800-1850*, (Bruxelles, 1979). J. HANNES, *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15.10.1846* (Leuven, 1975). R. DE PEUTER, *De economische ontwikkeling*, in J. STENGERS, e.a. *Brussel. Groei van een hoofdstad* (Antwerpen, 1978). LEBRUN, *Essai sur la révolution industrielle*, passim. DE METSENAERE, *Taalmuur: Sociale muur*, p.17-46. J. DE BELDER, *Structures socio-professionnelles*, in: J. STENGERS, ed., *Bruxelles, croissance d'une capitale* (Antwerpen, 1979), p. 227-234.

vormde hier een blauwdruk van: handelaars telden voor 10% van de totale bevolking in de eerste helft van de 19e eeuw en dreven hun aandeel op tot een kwart op het einde van de 19e eeuw; ambtenaren en bedienden groeiden aan van 5.4% naar 8.1% tussen 1802 en 1846, maar verkozen naar het einde van de 19e eeuw toe meer residentiële randgemeenten als woongebied (5.4% van de totale bevolking in 1910). Mensen met een vrij beroep, eigenaars, renteniers en gepensioneerden vormden een constante substantiële groep (7% in 1802, 6% in 1846, 9% in 1910). Zij waren de werkverschaffers van de groeiende schare dienstboden, die het Brusselse proletariaat vervoegden (8% in 1802, 7% in 1846, 11% in 1910).

Zorgde de concentratie van financiële, administratieve en commerciële functies te Brussel zo voor de aanwezigheid van een relatief grote burgerij, dan beïnvloedde dit proces ook de interne sociale structuur van deze burgerij. Een sleutelrol werd gespeeld door de Brusselse elite met een nationale rol, in aantal beperkt tot een tiental families en geconcentreerd rond paleis, top van administratie en regering en hoge financiële wereld. Via verwantschappen en cumulaties monopoliseerden ze de economisch-financiële en de politieke macht. Burgerlijke fortuinen versmolten er vrij vroeg met adellijke, zij het dat er voor nieuwe rijken nauwelijks plaats was in deze elite. Daar zorgden de ondoordringbare sociale grenzen voor. Andere elementen wezen op een interne herstructurering gedurende de 19e eeuw ten nadele van de adellijke component en op een groeiende verrijking, die gepaard ging met een toenemende polarisatie, zowel tegenover de arbeidersklasse als tegenover de kleinburgerij. Gescheiden van deze elite was ook het lot van de industriële burgerij, die, gezien de kleinschaligheid van de Brusselse nijverheid, vooral bestond uit kleine ondernemers. In materiële termen leunden deze veel dichter aan bij de arbeidersklasse en hun lot was sterk vervlochten met dat van de kleine handelsburgerij.

Samenvattend mogen we stellen dat Brussel-stad haar continue groei doorheen de 19e eeuw in een eerste fase dankte aan haar hoofdstedelijke rol. Haar blijvende expansie was zeker niet te verklaren door een arbeidsopslorpande industriële infrastructuur, wel door massale plattelandsvlucht vanuit Vlaanderen, waar een uit huisarbeid vergaard aanvullend inkomen verdween na de crisissen medio 19e

eeuw. Ook de aan Brussel grenzende randgemeenten fungeerden als nieuwe vestigingsplaats van rurale immigranten, maar tegelijkertijd ontwikkelden ze zich ook tot nieuwe residentiële centra van burgers en kleinburgers, die het drukke en ongezonde stadscentrum ontvluchtten. In hun volksbuurten vingende ze de uit Brussel wegtrekkende arbeidersklasse op, die zo de beperkte arbeidsmarkt en de groeiende huisvestingsproblemen van de hoofdstad ontvluchtte. Deze transmigratieprocessen werden nog verscherpt na de grootscheepse saneringswerken in het Brusselse stadscentrum in de zestiger jaren van de 19e eeuw.¹⁰

Binnen deze maatschappelijke context werd in Brussel een gunstige voedingsbodem gecreëerd voor een verfransing, die niet enkel de hoofdstad betrof, maar als element van een doelbewuste taalpolitiek ook Vlaanderen bewerkte en de vorming van een nationale eenheidsstaat diende te stimuleren. Vanuit Brussel gaf de al Fransgezinde lokale elite de toon aan. Naarmate deze uit- en aangroeide tot een nationale elite, hanteerde ze Frans taalgebruik als toegangkaartje tot de Brusselse "high society". Kortom, wie in Brussel een politieke, financiële, commerciële, administratieve, juridische, pedagogische of culturele functie wenste te bekleden, gebruikte het Frans als cultuur- en omgangstaal.¹¹

10. G. KURGAN-VAN HENTENRYK, Les patentables à Bruxelles au 19e siècle, *Le Mouvement Social*, 108 (1979), p.63-88. J. KRUIHOF, De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks XI (1957), p.197-235. Y. LEBLICQ, Urbanisation de Bruxelles au XIXe siècle, *10e Internationaal Colloquium. Gemeentekrediet van België. Steden in ontwikkeling, 19e-20e eeuw* (Spa, 1980), p. 277-318.

11. WITTE, Centrumvorming, *passim*.

Tabel 1 *Evolutie taalverhoudingen Brussel-stad (%)*

	Franst.	Nederlandst.	Tweetalig
1842	37, 6	60, 8	-
1846	38, 4	60, 3	-
1866	20, 0	39, 1	38, 3
1880	25, 0	36, 4	30, 0
1890	20, 1	23, 0	51, 3
1900	23, 0	19, 7	37, 2

Uit: De Metsenaere, *Taalmuur*, p. 204

Dit verklaart dan ook de resultaten van de 19e eeuwse talentellingen: in het midden van de 19e eeuw verklaarde een meerderheid wél meestal Nederlands te praten, maar de latere tellingen mét tweetaligen reveleerden dat ongeveer een derde van de Brusselaars zich moeilijk met één taalgroep kon identificeren. Deze tweetaligengroep vormde een overgang naar Frans-ééntaligheid, vooral in het begin van de 20e eeuw, en minoriseerde zo de ééntalige Vlamingen. Gevoeligheid voor sociale positieverbetering via het Frans bij de te Brussel sterk aanwezige kleinburgers zorgde er immers voor dat deze tweetaligen op termijn hun Vlaamse identiteit prijsgaven op de formele domeinen van taalgebruik.¹²

Tot omstreeks 1880 bleven de taalverhoudingen desalniettemin vrij stabiel: ongeveer een derde Vlamingen, een derde tweetaligen en een vijfde à een kwart Franstaligen. Dit heeft veel te maken met het behoud van het Vlaams karakter bij het Brusselse proletariaat tot het

12. DE METSENAERE, *Taalmuur: Sociale muur?*, 22-46; H. VAN VELTHOVEN, *Historical Aspects. The process of Language shift in Brussels. Historical Background and mechanism*, in: E. WITTE, H. BAETENS BEARDSMORE, ed., *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels* (Clevedon-Philadelphia, 1986), p. 15-46.

einde van de 19e eeuw. Een duidelijke cultuurbreuk tussen grootburgerij en lokale arbeidersklasse lag in het verlengde van sociale segregatie. Een kleine groep Vlaamse intellectuelen, actief in Brussel vanaf het midden van de 19e eeuw, slaagde er echter evenmin in een brug te leggen naar de arbeidersklasse, die niet te winnen was voor het cultiveren van een Vlaamse cultuurtaal.¹³

Vanaf het einde van de negentiende eeuw verzwakten gewijzigde sociaal-politieke strategieën niet alleen de sociale muur, maar ook de taalmuur. Verruimde onderwijsvoorzieningen voor de arbeidersklasse verspreidden het burgerlijke cultuurpatroon via het Frans in brede lagen van de arbeidersklasse. Dat zo de culturele band met het linguïstisch en sociaal milieu verslaptte, bewijzen de talentellingen eveneens: vanaf 1880 verminderde de impact van de Nederlands-ééntaligen ten voordele van de tweetaligengroep om vanaf 1910 de Frans-ééntaligen te versterken. Zo werd het Nederlands definitief gereduceerd tot een minderwaardig dialect.¹⁴

In de randgemeenten kreeg dit verfransingsproces al zijn volle beslag vanaf het midden van de 19e eeuw. Daar illustreert het samenvallen van verstedelijking en verfransing trouwens zeer duidelijk de centrale rol van migraties in dit verfransingsproces. De geografische en sociale samenstelling van hun migrantenpopulaties bepaalde immers hoe lang deze gemeenten hun Vlaamse identiteit konden bewaren. Zo bleven de noordwestelijke industriële randgemeenten vrij lang Nederlandstalig en verfransten de zuidoostelijke residentiële gemeenten vrij snel.¹⁵

13. E. GUBIN, *Bruxelles au XIXe siècle. Berceau d'un flamingantisme démocratique (1840-1874)*, (Brussel, 1979).

14. H. VAN VELTHOVEN, *Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1848-1914, Taal en Sociale Integratie*, IV (1981), p. 261-387.

15. M. DE METSENAERE, *Socio-Demographic Aspects. The Impact of Geolinguistic and Social Processes on the Language Situation in Brussels* in: WITTE & BAETENS BEARDSMORE, *The Interdisciplinary Study*, 123-166.

3. DE INVLOED VAN MIGRATIES OP DE LINGUISTISCHE VERHOUDINGEN

Om de specifieke impact van migraties op de taalverhoudingen te Brussel na te gaan, beschikken we, zoals eerder gezegd, over de resultaten van een aselecte steekproef uit migratieregisters (binnenlandse immigranten) en vreemdelingenregisters (buitenlandse immigranten) van 1842, samen goed voor ongeveer 1600 eenheden. Gekoppeld aan de resultaten van clustersteekproeven uit de bevolkingsregisters van 1842 (2310 gezinnen of 11.000 individuen), die werden opgedeeld volgens geboorteplaats, laten ze toe profielen van nieuwkomers en van niet-recente immigranten te vergelijken. Aanvulling met andere onderzoeken laat toe de gehele 19e eeuw te bestrijken.¹⁶ We beperkten ons tot een beknopte argumentatie van de belangrijkste conclusies en verwijzen naar "Taalmuur: Sociale muur" voor meer gedetailleerde interpretatie en de daarbijhorende tabellen.

Het profiel van de Brusselse immigrant werd uiteraard beïnvloed en geïndividualiseerd door de factoren waaraan Brussel zijn expansie dankte en door de veelzijdigheid aan migratiemechanismen, die hiermee gepaard gingen. Zo valt te begrijpen dat de nieuwkomers in 1842 zich kenmerkten door een sterke influx van dienstboden enerzijds, relatief veel eigenaars, renteniers en gepensioneerden anderzijds. Arbeiders en dienstboden wogen wel het zwaarst door bij de binnenlandse nieuwkomers, maar globaal beschouwd versterkten de migratieresultantes vooral de burgerij, inzonderheid de gefortuneerde burgerij en de intelligentsia. In relatieve termen was immigratie te Brussel vóór het

16. DE METSENAERE, *Taalmuur: sociale muur*, 135-246. M. DE METSENAERE, *Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de 19e eeuw. Methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie*, *Taal en Sociale Integratie*, I (1978), 81-152. D. DESERRANO, *Taalaspecten van een kwantitatief huwelijksonderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914*, *Taal en Sociale Integratie*, II (1979), 185-234. J. HANNES, M. DESPONTIN, *Brussel omstreeks 1880. Enkele sociale aspecten*, *Taal en sociale Integratie*, IV (1981), 199-218. R. BRUYNINCKX, M. DE METSENAERE, *De rekrutering van de Brusselse bevolking op basis van de telling van het jaar XI*, *Taal en Sociale Integratie*, IV (1981), 183-198.

midden van de 19e eeuw dus zeker geen proletarische aangelegenheid. Reeds in 1803 lieten burgers, kleinburgers en hun dienstpersoneel eveneens een veel sterker migrantenaandeel noteren en in 1830 werden veel meer Brusselaars geteld onder de huwende arbeiders dan onder de andere huwende sociale groepen.¹⁷

Dit autochtone overwicht in de arbeidersklasse werd ook bevestigd door de resultaten van onze factoranalyse, die de relatie armoede-autochtoonheid – Nederlandstaligheid in de verf zette. Een steekproef in de meest en minst Nederlandstalige straten anno 1842 reveleerde dat driekwart van alle volwassen bewoners van de sterk Franstalige buurten ooit in Brussel geïmmigreerd was, terwijl in Vlaamse wijken driekwart van de volwassenen te Brussel was geboren en sinds generaties autochtoon was.

Dat deze immigratie het Franstalig karakter van de hoofdstad hielp versterken, ligt in het verlengde van de band tussen taalgebruik en sociale klasse: 30% van alle Nederlandstalige Belgische nieuwkomers in 1842 waren arbeiders en dagloners t.o.v. slechts 18% van de Franstalige Belgische immigranten. Slechts 9% van de Nederlandstalige Belgische nieuwkomers behoorden tot de burgerij en kleinburgerij, maar 19% van hun Franstalige tegenhangers rekenden er zich toe. Van de niet-recente immigranten, aanwezig in onze clustersteekproeven en behorend tot intellectuele elite en meer bescheiden financiële, industriële en intellectuele burgerij, kwam slechts een derde uit Nederlandstalig gebied, terwijl meer dan 60% van de niet-autochtone arbeiders in Vlaanderen was geboren.¹⁸

Een autochtoon Vlaams proletariaat werd dus zeker tot het midden van de 19e eeuw aangevuld door een Vlaamse immigrantengroep. Dat na de economische crisis van 1846 het autochtone overwicht in de arbeidersklasse zou aangetast worden, kondigde zich al aan bij de nieuwkomers in 1842. Het rekruteringsgebied begon zich toen al te wijzigen t.v.v. het rurale Brabant, Oost- en West-Vlaanderen. Deze provincies “verloren” hun paupers aan de hoofdstad, waar ze een

17. BRUYNINCKX en DE METSENAERE, De rekrutering. HANNES en DESPONTIN, Brussel omstreeks 1830.

18. DE METSENAERE, Taalmuur: Sociale muur, p. 174-245.

alternatief hoopten te vinden voor het verlies van een aanvullend inkomen uit de proto-industrie t.g.v. de agrarische en economische crisis van het midden van de 19e eeuw. Het gevolg was dat Vlaamse armen steeds zwaarder gingen doorwegen bij de Brusselse steuntrekkers (1833: 69%; 1852: 74%).¹⁹

Een Franstalige, uit migranten bestaande elite werd nog versterkt door immigrerende burgers uit Wallonië en uit het buitenland. Het sociale en linguïstische karakter van de toenmalige buitenlandse aanwezigheid vormde een duidelijke steun voor de Franstalige Brusselse burgerij en de vanuit Brussel gevoerde taalpolitiek. De 7,5% buitenlanders, die in 1842 aanwezig waren, integreerden zich sociaal en linguïstisch gemakkelijk in de burgerlijke en Franstalige straten. Ook bij de buitenlandse nieuwkomers vormden burgers een zeer sterke delegatie (26%!). Zowel binnen de totale steekproefpopulatie als binnen de in 1842 nieuw aangekomen buitenlanders vormden de Fransen de grootste buitenlandse kolonie (33% resp. 34%). Deze Franse influx ging trouwens prat op een traditie, aangezien Brussel zeker sinds de 18e eeuw heel wat gevluchte Franse adel en intellectuelen opving. In symbiose met de Frans georiënteerde Brusselse burgerij legden ze de basis voor een coherent groepsleven, dat nog gestimuleerd werd door hun homogene sociale structuur. We vonden ze vooral terug in de rentenierende burgerij, bij de commerciële burgerij, maar eveneens bij de intelligentsia. Ook de Franse aanwezigheid bij bedienden en onderwijzend personeel was geen recent fenomeen: in 1803 was al 9% resp. 5% van alle bedienden in de eerste en vijfde secties (stadswijken) van Franse origine. In 1816 bestond 11% van het Brussels onderwijzerskorps uit Fransen; in 1829 was dit aandeel opgelopen tot 15%.²⁰

19. DE BELDER, Stad en platteland.. P. VAN DEN EECKHOUT, De rekrutering van de Brusselse armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst, *Taal en Sociale integratie*, IV, (1981), 219-246.

20. A. BEHLING m.m.v. M. DE METSENAERE, De taalsituatie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode, *Taal en sociale integratie*, 2 (1979), p. 235-260. Idem, De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk, 1814-1830, *Taal en sociale integratie*, 6 (1982), p. 199-230. BRUYNINCKX en DE METSENAERE, De rekrutering van de Brusselse bevolking op basis van de telling van

De penetratie van deze groep buitenlandse immigranten in de Brusselse elite én hun sociale sleutelposities in bedrijfsleven, bestuursapparaat, pers, uitgeverijen, drukkerijen en onderwijs betekenden dan ook een stimulans voor de anti-Hollandse stemming tijdens de Hollandse periode. Ze speelden in op de taalattitudes van dié Brusselse burgers, die het Frans al aanvaard hadden of begonnen te aanvaarden als cultuurtaal en formele omgangstaal. Hun taalvaardigheid maakte deze buitenlanders tot steunpilaren van de Brusselse pers en trendsetters van het culturele leven.²¹ Zelfs binnen de dienstbodengroep vormden buitenlanders een elite: de helft van de gouvernantes, huisonderwijzers, gezelschapsdames, secretarissen en kindermisjes betrof buitenlanders.²²

Dat Nederlandstaligheid een kenmerk was van de vooral autochtone arbeidersklasse en Franstaligheid van de vooral geïmmigreerde burgerij en kleinburgerij, betekende echter niet dat er geen Waalse immigranten onder het Brussels proletariaat te vinden waren, noch dat er geen plaats was bij de Brusselse burgerij voor burgers, afkomstig uit Vlaanderen. Zij vormden echter de uitzondering op de regel: van alle geïmmigreerde mannelijke en vrouwelijke gezinshoofden, geteld in onze clustersteekproef van 1842, was bij de burgerij 46% geboren in Nederlandstalig gebied, terwijl bij de arbeidersklasse 30% uit Franstalig gebied kwam. Dat het integratieproces, ook op linguïstisch vlak, totaal verschillend verliep bij deze sociaal en linguïstisch verschillende groepen van immigranten, ligt voor de hand.

De Belgische nieuwkomers, gedomineerd door 70% Vlamingen en door 80% dienstboden en arbeiders, waren vooral jong, ongehuwd en alleen migrerend.²³ Het ongehuwdenstatuut en de alleenmigratie

het jaar XI, passim.

21. A.J. VERMEERSCH, De taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1814-1830, *Taal en sociale integratie*, 4 (1981), p. 389-404. DE METSENAERE, *Taalmuur: sociale muur*, p. 155-162.

22. DE METSENAERE, *Taalmuur: sociale muur*, p. 261-263.

23. Dit beeld werd wel nog aangescherpt door de aard van de gebruikte bron en de keuze van de waarnemingseenheid in de steekproef. Kettingmigratie of migratie van groepjes dorpsgenoten waren immers moeilijk op te sporen via de migrantenregisters.

waren echter vooral op rekening van de vrouwelijke migranten te schrijven: 89.7% van de vrouwen tegenover 76.5% van de mannen kwamen alleen aan in Brussel. De specifieke socio-professionele structuur van de vrouwen verklaart dit fenomeen: 69% van de vrouwen waren immers dienstboden tegenover slechts 17% van de mannen en precies 97% van de dienstboden maakte de tocht naar de stad alleen! Andere socio-professionele groepen prefereerden eerder migratie in gezinsverband: dit was het geval voor 19% van de arbeiders en de zelfstandigen en voor de helft van de handelaars. De vrouwelijke immigrant was eveneens verantwoordelijk voor de jonge leeftijdsstructuur van de nieuwkomers (55.5% van de vrouwen t.o.v. slechts 38.5% van de mannen was jonger dan 25 jaar). Ook voor de zeer hoge mobiliteit van de Vlaamse proletarische nieuwkomers was deze specifieke groep verantwoordelijk. Deze vaststelling impliceerde bovendien dat deze sterk mobiele nieuwkomers weinig invloed uitoefenden op de migratieresultantes en op de taalverhoudingen (t.t.z. zij betekenden geen substantiële versterking van de Vlamingen te Brussel).

Niet-recente immigranten, die de hoofdstad meer permanent verkozen, bleven echter niet beantwoorden aan dit demografisch profiel. Onze clustersteekproef reveleerde zelfs dat migranten meer gehuwd waren dan Brusselaars, zodat het ongehuwdenstatuut slechts een overgangsfase betrof naar meer permanente vestiging en gezinsvorming. De proletarische blijvers stichtten een gezin (51% bij de mannen en 64% bij de vrouwen, en namen soms zelfs ouders en verwanten op in hun gezin (15% à 19% bij de mannen). Ook de typische leeftijdsstructuur verdween.²⁴

Een vergelijking van de vestigingspatronen van Vlaamse proletarische nieuwkomers versus blijvers resulteerde in analoge conclusies. Proletarische nieuwkomers trokken vooral naar buurten rond de

Bovendien werd in de steekproef het gezinshoofd als waarnemingseenheid weerhouden, zodat een oververtegenwoordiging van mannen bij de gehuwden kon verwacht worden.

24. DE METSENAERE, Taalmuur: sociale muur, p. 191-200.

invalswegen van de stad en rond het centrum, waar een grote verscheidenheid aan economische activiteiten met opvallend veel transport en handel zorgden voor typische tewerkstellingspolen voor dagloners, sjouwers en dienstboden. Niet toevallig waren 2/3 van de Brusselse logementen, typisch onderdak voor nieuwkomers, in deze buurten gelokaliseerd. Toch betekent dit niet dat immigranten zich slechts in geringe mate ruimtelijk integreerden: de proletarische Vlaamse nieuwkomer trok wel naar specifieke buurten, maar belandde zeker niet in een immigrantenghetto en had er meestal het gezelschap van andere Vlaamse arbeiders. Bovendien restte er bij de blijvers slechts een kleine residentiële afstand tussen immigranten en autochtonen. Sommige stratenbuurten hadden wel een meer autochtoon profiel dan andere, maar alle buurten werden zowel door immigranten als door autochtonen bewoond. Zeker in Nederlandstalige buurten was van gescheiden bewoning geen sprake: Vlaamse proletarische nieuwkomers zochten vooral het gezelschap op van Vlaamse autochtone arbeiders. Dit wees op een geringe culturele kloof tussen de beide etnische componenten van proletarische Nederlandstaligheid. Twee derden van de Vlaamse niet-recente immigranten kwam trouwens via de woonomgeving niet eens in contact met Franstaligen, zodat van een "spontane verfransing" via dagdagelijkse buurtcontacten met anderstalige lotgenoten zeker geen sprake is geweest. Het overige derde bewoonde wel meer taalgemengde buurten, maar zonder aanwijzingen dat ze er ook verfransen. De residentiële vermenging van Vlaamse geïmmigreerde en autochtone proletariërs zette zich ook verder in de verhuispatronen: als Vlaamse arbeiders verhuisden, deden ze dat binnen analoge buurten, ongeacht het autochtonen of immigranten betrof.²⁵

De partnerkeuze van gehuwde, niet-recente migranten reveleerde wel een duidelijke voorkeur voor huwelijkspartners uit dezelfde taalgroep en uit dezelfde streek (53%),²⁶ maar blijvende barrières tussen autochtonen en immigranten impliceerde dit geenszins. Vlaamse

25. DE METSENAERE, *Taalmuur: sociale muur*, p. 186-190.

26. D. DESERRANO en J. HANNES kwamen tot analoge besluiten omtrent de huwenden in Anderlecht en Brussel: DESERRANO, *taalaspecten*, p. 185-234; HANNES en DESPONTIN, *Brussel omstreeks 1830*.

immigranten huwden immers ook vrij gemakkelijk met Brusselse Vlamingen (ca. 40%).

Heel wat gehuwde immigranten migreerden daarenboven in gezinsverband, zodat ze hun partner al ontmoetten in de streek van herkomst. Deze vaststelling had ook voor gevolg dat taalgemengde huwelijken (1 à 4%) nauwelijks een verfransende rol konden spelen.²⁷ Vlaamse proletarische immigranten en autochtonen deelden dus wellicht een etnische identiteit door het bijeenwonen in overwegend autochtone buurten. Dat deze Vlamingen hun integratie in een stedelijk milieu niet via Frans taalgebruik dienden te laten verlopen, blijkt ook uit de aard van hun rekruteringsgebied en uit de wijze waarop dit de cohesie van stedelijke buurten versterkte.

Dat Brussel zijn migranten vooral op korte afstand rekruteerde, werd reeds meermaals aangetoond: de 19e eeuwse steegjesbewoners van Sint-Joost-ten-Node, de huwelijkspartners in Anderlecht op het einde van de 19e eeuw, de Brusselse bevolking van 1803 en de te Brussel huwende immigranten in 1830 werden voor het merendeel in het omliggende platteland geboren.²⁸ Ook in onze steekproef werd 45% van alle geïmmigreerde personen in Brabant geboren. Vooral Vlaamse immigranten kwamen uit een geografisch beperkt en aan de hoofdstad grenzend rekruteringsgebied: 22% was geboren in de toekomstige agglomeratie en 29% in de rest van het arrondissement Brussel. Deze rekrutering in het omliggende zette zich verzwakt verder in de aangrenzende arrondissementen van de provincies Oost-Vlaanderen en Antwerpen. Ook de nieuwkomers werden regionaal gerekruteerd: 36% was geboren in Brabant, waarvan meer dan de helft in het arrondissement Brussel. De aan Brabant grenzende streken van Antwerpen, Oost-Vlaanderen en Henegouwen leverden het gros van de overige migranten. Deze korte afstandsmigratie zorgde er voor dat nieuwkomers eerder Nederlandstalig waren (70%) en in sterke mate van het platteland kwamen (45%). Brabant stuurde duidelijk zijn rurale

27. DE METSENAERE, *Taalmuur: sociale muur*, p. 197-199.

28. DE METSENAERE, *Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node*, p.81-152; BRUYNINCKX en DE METSENAERE, *De rekrutering*; HANNES en DESPONTIN, *Brussel omstreeks 1830*.

bevolking. Niet-Brabantse immigranten waren vooral stedelingen. Met dit ruraal overwicht ging een eigen socio-professionele structuur gepaard: vooral dienstboden (64.9%) en dagloners (39%) kwamen van het platteland. Het Brusselse en Oostvlaamse platteland voedden de Brusselse arbeidersklasse, terwijl de overige Belgische provincies de burgerij bevoorraadden. De economische situatie in het rekruteringsgebied verklaarde veel van deze relatie tussen sociale klasse en gebied van herkomst. Slechts in het Leuvense, het Nijvelse en op het Oostvlaamse platteland zorgde een aanvullend inkomen voor uitstel van migratie tot de tweede helft van de 19e eeuw. Dat deze streken ook al begonnen hun bevolking aan Brussel te verliezen, bewees de toenemende aanwezigheid van rurale Oostvlaamse en Antwerpse dienstboden bij de nieuwkomers in 1842. Ook P. Van den Eeckhout toonde aan dat steeds meer Oost- en Westvlaamse armen hun weg naar Brussel vonden in 1852.²⁹ De Oost- en Westvlaamse steden boden zo weinig alternatieven dat paupers steeds meer de provinciegrenzen overschreden. Tussen 1840 en 1910 daalde het aandeel van de Oost- en Westvlaamse bevolking in het Belgisch totaal trouwens van 33% naar 27%.³⁰

Aan de beperktheid van het rekruteringsgebied waren eveneens duidelijke herkomstclusters verbonden, die al een traditie hadden in het sturen van migranten naar Brussel. Talrijke Brabantse gemeenten leverden niet alleen relatief veel nieuwkomers, maar waren ook de geboorteplaats van heel wat niet-recente immigranten. Deze migraties pasten dus in een traditie van uitwisseling. Een analyse van geografische origines op buurt- en straatniveau verduidelijkte een oververtegenwoordiging van bepaalde streken in bepaalde buurten. Stratengroepen creëerden zo hun eigen achterland via ketting- en/of familiemigratie. Dossiers met aanvragen voor het openen van logementshuizen getuigden er van hoe eerder gearriveerde dorpsgenoten bruggehoofd speelden voor latere immigranten uit dezelfde streek. Zo werden nieuwkomers ingelicht over de woon- en tewerkstellingsmogelijkheden

29. VAN DEN EECKHOUT, De rekrutering.

30. DE BELDER, Stad en platteland. DE METSENAERE, Taalmuur: sociale muur, p. 177-186.

en werd een eventuele breuk tussen geboortestreek en Brussel verzacht, althans voorzover er van een breuk sprake was. Het Brusselse achterland onderhield immers ook commerciële contacten met de hoofdstad als voedselproducent voor Brussel. Ook zo konden toekomstige immigranten zich een beeld vormen van de hoofdstad.

De economische stimulansen voor emigratie in het gebied van herkomst én de geringe economische opvangmogelijkheden van Brussel verklaarden dat de Vlaamse proletarische immigrant de stedelijke arbeidsmarkt in een inferieure positie betrad. De zwakste economische sectoren (voeding, hout, bouw, dagloners) oefenden een bijzondere aantrekkingskracht uit op weinig gespecialiseerde immigranten met – meestal – een rurale achtergrond. Vooral de gespecialiseerde leder-, kleding- en metaalsectoren bleven de voorbehouden domeinen voor Brusselaars. Zelfs in de dienstbodensector – toch dé migrantensector bij uitstek – moesten Vlaamse immigrantes zich tevreden stellen met de slechtst betaalde en vuilste werkjes. Op linguïstisch vlak droeg deze marginalisatie echter maar een beperkt karakter, want geen enkele sector bleek een exclusief Nederlandstalige of Franstalige aangelegenheid. Het Vlaamse aandeel schommelde steeds tussen 19% en 44%.

De handicaps, waarmee proletarische nieuwkomers aan hun Brussels beroepsleven gegonnen, schenen wel van blijvende aard te zijn, want de blijvers slaagden er niet in dit patroon van ongeschooldheid te doorbreken.³¹ Dit was niet zozeer te wijten aan hun rurale achtergrond, die vaak met gebrek aan technische vaardigheid correleerde, want heel wat niet-recente immigranten betroffen stedelingen. Evenmin konden we voldoende aanwijzingen vinden om deze immigranten tot slachtoffers van vooroordelen en discriminatie te promoveren. Een manuele arbeidsmarkt, die niet gesegmenteerd was volgens de immigrant-autochtoon tegenstelling, zou immers gezorgd kunnen hebben voor potentiële concurrentie tussen immigranten en autochtonen. Er zijn wel voorbeelden aan te halen van het inzetten van Vlaamse immigranten als stakingsbrekers in de drukkerijsector, maar

31. DE METSENAERE, *Taalmuur*, p. 191-194 en p. 250-263.

meer dan deze exemplarische voorbeelden vonden we niet om deze stelling te staven.³² Evenmin wezen de gemeentelijke bronnen uit deze periode op een problematisatie van de migrantenaanwezigheid door de burgerij. Wij denken eerder dat de oververtegenwoordiging van migranten in specifieke arbeiderssectoren te verklaren viel door het bestaan van kettingmigratie en van tewerkstellingsnetwerken, waardoor streek- en familiegenoten elkaar informeerden over de werkgelegenheid in de stad. Zo nestelden arbeiders uit één regio zich in bepaalde branches. Een duidelijk verband tussen specifieke nijverheidssectoren en herkomstgebieden was hiervan het resultaat (Brusselse Brabanders en de voeding-, hout- en vervoerssectoren; Nijvelaars en de bouw; Antwerpenaars en de hout- en textielsector; Oostvlamingen en de metaalsector). Ook bij de recente immigranten noteerden we een relatie tussen bepaalde streken en specifieke professionele activiteiten.³³

Een beperkt rekruteringsgebied, kettingmigratie en de aanwezigheid van streekgenoten illustreren dat voor Vlaamse arbeidersmigranten de trek naar de stad een reis was binnen familiale contouren. De overgrote meerderheid vestigde zich bovendien tussen autochtone Vlaamse lotgenoten, waar ook vroegere streekgenoten aanwezig bleven en dit in buurten, die uitblonken door stabiliteit en interne coherentie. De kans is dus zeer groot dat ze hun oorspronkelijk dialect verder gebruikten als informeel communicatiemiddel.

De burgerlijke immigranten deelden niét het lot van deze proletarische immigranten. De taalverhoudingen in de door hen bewoonde buurten bewezen hun culturele integratie: terwijl er minstens 33% à 53% immigranten uit Vlaanderen werden gerecenseerd, waren deze wijken slechts 16% à 35% Nederlandstalig. Ook kleinburgerlijke immigranten uit Vlaanderen vonden we nauwelijks terug in Nederlandstalige buurten; ze verkozen eerder goeude, Franstalige buurten. Deze immigranten vormden dus niet alleen een kleine groep (ze

32. H. WOUTERS, *Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging, 1831-1853*, I (Leuven, 1963), p. 303.

33. DE METSENAERE, *Taalmuur*, p. 258-263.

werden immers vooral uit Franstalig gebied gerekruteerd), maar als ze uit Vlaanderen kwamen, waren ze meestal al verfranst. Deze statusgevoelige groepen, die via hun linguïstisch conformisme volledig inspeelden op de verfranse intellectuele arbeidsmarkt, vonden noch sociaal, noch linguïstisch, noch ruimtelijk aansluiting bij de arbeidersklasse. Als dusdanig vormden ze een efficiënte ondersteuning van de dominante taalideologie. Ook de zeldzame immigranten uit Vlaanderen die behoorden tot de grootburgerij, rekenden zich tot de Franse taalgemeenschap. De buurten die ze bewoonden, zeer rijk en quasi volledig Franstalig, getuigden hiervan. Vooral de rentenierende en intellectuele grootburgerij was volledig geacclimatiseerd, ook op linguïstisch vlak. Immigrantengroepen uit Vlaanderen, die tot deze groepen behoorden, drongen gemakkelijk door tot de exclusieve woonbuurten, vormden er wel een minderheid, maar leefden er in harmonie samen met de immigranten uit Franstalig gebied. Ze konden er ook nauwelijks terugvallen op andere aanwezige streekgenoten: ze werden veel minder regionaal gerekruteerd, overbrugden een grotere migratieafstand en waren vaker afkomstig uit een stedelijk milieu. Ze vestigden zich te Brussel om aantrekkelijker tewerkstellingskansen te benutten of om hun politieke en/of financiële belangen beter te behartigen. Ze bleven dan ook meer permanent in Brussel, waren ouder bij aankomst in de stad en migreerden vaker in gezinsverband.

Ook via het huwelijk hadden ze weinig moeite om te integreren: veelvuldige huwelijken van Vlaamse immigranten met Brusselse burgers en met Franstalige immigranten zorgden voor talrijke taalgemengde huwelijken die verfransend konden werken, indien deze immigranten tenminste nog niet verfranst waren.

De meer bescheiden intelligentsia en kleine renteniers zochten eveneens aansluiting bij de elite, zowel qua rekrutering (veel immigranten uit Franstalig gebied en uit het buitenland en een kleine groep – verfranse – Vlamingen), als qua bewoning en taalgebruik. Ongeacht of deze groepen dus al dan niet economische en politieke machtsfuncties monopoliseerden, identificeerden ze zich sociaal en cultureel met de elite. De aard van hun bezigheden veronderstelde immers een grondige Franse taalbeheersing. Slechts bij de industriële, financiële en

commerciële grootburgerij waren Nederlandstalige immigranten nog niet volledig thuis in Franstalige burgerbuurten.³⁴

4. RESIDENTIËLE PATRONEN

Op vorige bladzijden verwezen we al naar het typische vestigingspatroon van Vlaamse immigranten, die zich na verloop van tijd gemakkelijk bij de autochtone Vlaming voegden en zo de linguïstische situatie van hun geboortestreek verplaatsten naar de stedelijke buurten. Ondanks kettigmigratie en welbepaalde rekruteringspatronen van deze buurten, was van etnische ghettoïsering geen sprake, aangezien er zowel immigranten als autochtonen aanwezig waren.

Deze informatie ontleenden we aan de resultaten van een clusteranalysemethode, waarmee we poogden te peilen naar de ruimtelijke beleving van sociale en linguïstische tegenstellingen.³⁵ Op basis van de sociale, demografische, linguïstische en geografische variabelen werden 10 soorten van stratenbuurten afgebakend, die een veel verfijnder beeld toelieten dan de gekende algemene lijnen. Samengevat wezen deze laatste op een Brussel, verdeeld in een hoger en lager gelegen deel, elk met een typisch sociaal en linguïstisch profiel. De elite bewoonde de hoogstad, rond Zavel en paleis, de paupers troepten bijeen in de lager gelegen buurten rond de Zenne. Het oude commerciële stadscentrum huisvestte diverse ambachtelijke en sociale groepen op een kleine oppervlakte. De arme benedenstad werd als sterk Vlaamstalig gepercipieerd door tijdgenoten, terwijl de rijke bovenstad als Franstalig gold. De clusteranalyse bevestigde dit beeld wél in die zin dat armoede, Nederlandstaligheid en autochtoonheid de ruimtelijke regel waren, maar ze verfijnde dit beeld ook aanzienlijk. Stratentypes, die tegelijk volks, Vlaams en Brussels waren, konden we zeer precies analyseren op sociale en etnisch-linguïstische karakteristieken en lokaliseren aan de stadsrand, in het oude centrum en in enkele enclaves. Meer sociaal- en etnisch gemengde stratentypes schermden deze armoedige steegjes af van sjieke, Franstalige en vooral door

34. DE METSENAERE, *Taalmuur*, p. 174-245 en 264-328.

35. DE METSENAERE, p. 87-93.

immigranten bewoonde buurten rond Zavel, paleis, Munt- en Martelarenplein. Van residentiële segregatie op grote schaal was geen sprake, maar op kleine schaal bestond ze wel degelijk. Slechts twee stratentypes vormden een uitzondering op dit gekoppeld verschijnen van armoede, autochtoonheid en Nederlandstaligheid: in de Marollen zorgde een Waals proletariaat hiervoor, rond de Grote Markt en de dokken een vrij Vlaamse en autochtone commerciële subtop. Deze twee clustertypes waren echter ruimtelijk en kwantitatief beperkt van impact.

Belangrijk voor de validiteit van deze conclusies en voor de continuïteit van deze residentiële patronen is de vaststelling dat ze een permanent karakter vertoonden: de Vlaamse, autochtone volksbuurten huisvestten zeer sedentaire bewoners: 44% van de volwassenen, aanwezig in 1842, woonde er al in 1835; 74% van de immigranten arriveerde er al vóór 1830. Franstalige burgerlijke buurten trokken veel meer recente immigranten aan en lieten een veel grotere doorstroming noteren. Toch verstoorde een hoge intrastedelijke mobiliteit deze patronen niet: zowel Franstaligen als Nederlandstaligen verhuisden elk binnen dezelfde clustertypes. Dat verhuizers meestal een straat opzochten, die linguïstisch en sociaal hetzelfde profiel vertoonde als het vorig bewoond adres, heeft veel te maken met de ruimtelijke begrensde van hun actieradius.³⁶

In de Vlaamse volksbuurten werd de onderlinge samenhang ook versterkt door een grote aanwezigheid van familieleden. Een kwart van de gezinnen had familieleden in dezelfde straat wonen. Een vijfde van de autochtone Vlamingen nam bovendien familieleden op in het gezin, zodat vaak drie generaties onder hetzelfde dak leefden. Verwanten, kennissen en vroegere dorpsgenoten hielpen proletarische Vlamingen niet alleen een alternatief sociaal vangnet uit te bouwen (wederzijdse hulp bij ziekte en werkloosheid, kinderopvang enz). Deze samenlevingspatronen moeten ook bijgedragen hebben tot de linguïstische coherentie in deze buurten, m.a.w. tot Vlaams taalbehoud. Om deze typische Vlaamse proletarische vestigingspatronen te verklaren, dienen

36. DE METSENAERE, *Taalmuur*, 164-175.

zowel etnisch-linguïstische als sociaal-economische factoren aangehaald. De kleinschalige, ambachtelijke aard van de Brusselse nijverheden en hun verspreide inplanting in de stad, gekoppeld aan de aanwezigheid van goedkope woningen, moeten dergelijke buurtvorming gestimuleerd hebben. De magneetfunctie van buurten naar specifieke geografische groepen toe deed de rest.³⁷ Een analyse van de vestigingspatronen van arbeiders uit verschillende professionele sectoren verduidelijkte immers dat arbeiders zich het meest vestigden in die buurten, waar ook hun werkplaats was gevestigd, en dit ondanks de kleine oppervlakte van de stad. Arbeiders uit de textielsector bevolkten de stegen van de tweede sectie, waar ook hun patroons in de betere straten woonden. Ook arbeiders en ondernemers uit de metaalsector, uit de hout- en precisiesector, uit de drukkerijsector, waren in de buurten waar hun ateliers gevestigd waren, oververtegenwoordigd. Anderzijds versterkte de streekgebondenheid van bepaalde professionele activiteiten deze patronen nog meer. Heel wat proletarische immigrantengroepen uit bepaalde streken waren in bepaalde professionele sectoren oververtegenwoordigd. Eerder gearriveerde streekgenoten informeerden nieuwe immigranten niet enkel over woonmogelijkheden, maar ook over tewerkstellingskansen. Zo groeiden immigrantennetwerken in specifieke beroepssectoren én in woonbuurten. De Marollenbuurt bijvoorbeeld trok sinds jaar en dag vooral Waalse arbeiders aan met een specifieke voorkeur voor bouwarbeiders.³⁸

Wat we nu nog niet met zekerheid kunnen vaststellen is de invloed van de toenemende influx van Vlaamse armen vanaf de vijftiger jaren op deze patronen. Op dit ogenblik wordt nog onderzocht of deze immigranten zich kanaliseerden naar de doorstromingsbuurten in het centrum en rond de invalswegen van de stad, waar ook in 1842 nieuwkomers heentrokken, of ze zich integendeel voegden bij de vooral autochtone arbeiders in de Vlaamse buurten. Deze laatste oefenden in 1842 echter geen grote aantrekkingskracht uit op nieuwkomers. Een ruimtelijke ruptuur met deze stabiele patronen werd volgens

37. DE METSENAERE en WITTE, *Taalverlies en taalbehoud*, p. 15-16.

38. DE METSENAERE, *Taalmuur: sociale muur*, p. 250-263.

ons zeker bereikt na de grootscheepse Zenneoverwelving vanaf de zestiger jaren: duizenden Vlaamse en volkse gezinnen verloren hun onderkomen, trokken naar nabijgelegen overbevolkte stadswijken en/of naar arbeidersbuurten buiten de stadsgrenzen. De linguïstische uitkomst van dit proces is evenmin met zekerheid gekend. Feit is wel dat Vlaamse arbeiders vooral naar industriële randgemeenten trokken, waar ze bijdroegen tot het behoud van het Vlaams karakter van deze gemeenten. Burgers, die het drukke en ongezonde stadscentrum ontvluchtten, stimuleerden daarentegen de verfransing van de residentiële randgemeenten.³⁹

5. DE SOCIALE COMPONENT VAN 19E EEUWSE TAALVERHOUDINGEN

Voorgaande analyse van de taalverhoudingen op basis van de geolinguïstische rekrutering, creeërde een taalbeeld waarbij het Frans vooral geassocieerd werd met een geïmmigreerde adel en burgerij en Nederlandstaligheid met een overwegend autochtone arbeidersklasse. Dit taalbeeld impliceert een duidelijke band tussen linguïstische en sociale verhoudingen en kent Brussels taalgebruik een duidelijk sociale rol toe. Dit heeft voor gevolg dat taalverhoudingen ook het gevolg konden zijn van sociale perceptieprocessen. Hoe de sociale structuur een hiërarchische linguïstische opbouw kende, werd verduidelijkt via het Vlaams karakter van de arbeidersklasse en de Franstalige burgerij.

Een linguïstisch afgeschermd arbeidsmarkt vormde hier een aspect van: intellectuele beroepen waren immers ontoegankelijk voor ééntalige Vlamingen gezien de volledige verfransing van het officiële leven. Dat de intelligentsia uit Vlaanderen deze barrière aanvaardde en haar via het Frans wenste te overschrijden, bewezen voorgaande paragrafen eveneens. In deze optiek ligt het voor de hand dat specifiek intellectuele beroepen een typische geografische rekrutering lieten noteren. In de

39. DE METSENAERE, *Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node*, 812-152. DESERRANO, *Taalaspecten*, 185-234. LEBLICQ, *Urbanisation de Bruxelles au XIXe siècle*, passim.

intellectuele elite en dito kleinburgerij overschreed het aandeel der immigranten uit Franstalig gebied 40%. Werden op 100 arbeidersmigranten 70 Vlamingen geteld, dan noteerden we 66 Franstaligen op 100 geïmmigreerde klein- en grootburgerlijke intellectuelen. Zij vormden dus een duidelijk import-product, bedoeld om de Brusselse lokale en nationale instellingen te schragen. Dit betekende niet dat er in deze intelligentsia geen plaats was voor immigranten uit Vlaanderen (ongeveer een kwart), maar ze vormden slechts een kleine groep en verfransden bovendien gemakkelijk. Hun residentiële voorkeur voor burgerlijke en sterk Franstalige buurten bewees dit.

Toch dient dit beeld genuanceerd te worden, aangezien zich een interne hiërarchie aftekende, die samenviel met een typische linguïstische structuur. Voor Brusselaars en geïmmigreerde Vlamingen was vooral plaats bij bescheiden bedienden en onderwijzers, terwijl Walen en Fransen vooral de weg naar de meer welstellende bediendengroepen vonden. Eenzelfde vaststelling bij een vergelijking van de opbouw van de burgerij in globo: de elite, die economische en politieke macht concentreerde (renteniers, hoge ambtenaren, magistraten en advocaten) rekruteerde zeer sterk uit Wallonië en uit het buitenland (de helft der mannelijke gezinshoofden) en bood slechts plaats aan immigranten uit Vlaanderen, die hun Vlaamse identiteit (?) hadden ingeruild voor een burgerlijk en dus Franstalig cultuurpatroon. In de industriële, commerciële en financiële subtop was meer plaats voor Vlaamse immigranten én voor het behoud van een Vlaams karakter. Deze groep koppelde een sterke materiële machtspositie nog onvoldoende aan politieke macht... Daaraan verbonden noteerden we tevens minder linguïstisch – gemengde huwelijken en minder verfransing; slechts een vijfde à een kwart van de Vlaamse immigranten in deze subtop bewoonde exclusief Franstalige buurten.⁴⁰ Pas op het einde van de 19e eeuw zal het

40. DE METSENAERE, Taalmuur, p. 280-291. J. DE BELDER, De sociale oorsprong van de Brusselse gegoede burgerij van 1914, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, III (1972), 405-449, IV (1973) 393-424. S. CLARCK, Nobility, Bourgeoisie and the Industrial Revolution in Belgium, *Past and present*, CV (1984), 140-175. E. WITTE, Het Belgische ambtenarenparlement (1830-1848), *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIX, (1981) 828-882. GUBIN, Bruxelles au XIXe siècle, passim.

protest van de Vlaamse Beweging zich richten tegen deze linguïstisch afgeschermdde mobiliteitskansen, maar de eerste taalwetten die hieruit resulteerden, brachten nog geen verandering in de monopolisering van de intellectuele arbeidsmarkt door Franstaligen.⁴¹

Wat de manuele arbeidsmarkt betreft, onderlijnden we al dat Vlaamse Brusselaars en Vlaamse immigranten deze domineerden, dat slechts een kleine groep van Waalse immigranten er een plaats had en dat geen enkele professionele activiteit het exclusieve domein van één etnische of linguïstische groep was. Toch vermeldden we ook hoe sommige sectoren zich relatief meer richtten op een specifieke immigrantengroep of op autochtonen. We verklaarden dit fenomeen deels door de gevraagde technische vaardigheden (overwicht van Vlaamse ruralen bij de ongeschoolde dagloners bvb.), deels door een etnisch-geografisch bepaalde arbeidsmarkt (via herkomstclusters en kettigmigratie). Bovendien hadden sociale scheidingslijnen *binnen* de arbeidersklasse ook een linguïstische heterogeniteit voor gevolg. Meer dan andere arbeidersgroepen had het kruim van de Brusselse arbeidersklasse immers zijn wortels in Franstalig gebied: zowat 1/5 van alle mannelijke gezinshoofden uit de traditioneel best betaalde en hoogst gekwalificeerde sectoren (luxe-precisie en druk) werd in Franstalig gebied geboren. Het Nijvelse leverde naast heel wat bouwvakkers ook heel wat drukkers. Aangezien zettters een grondige kennis van de Franse spraakkunst dienden te hebben om een manuscript te reproduceren, konden slechts ambachtslui, vaak stedelingen, hier terecht. Vlaamse daglonerskinderen botsten zo ook op de taalmuur... De vrij vroege Franstaligheid van de Brusselse arbeidersbeweging, waarin o.a. typografen een leidende rol speelden, zou dus in eerste instantie haar oorsprong kunnen gevonden hebben in een sterke Waalse rekrutering van de betrokken arbeiders.

Gezinnen uit de arbeidersbovenlaag verkozen ook gemakkelijker taalgemengde en Franstalige buurten. Dit was niet noodzakelijk een gevolg van een versterkt respectabiliteitsstreven, eerder van de

41. H. VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden* (Kortrijk-heule, 1982).

lokalisatie van hun bedrijfjes in welstellende buurten, dichtbij hun potentiële klanten. Voor 3% van de Brusselse arbeiders en voor 4% van alle Nederlandstalige arbeidersmigranten impliceerde dit wél overwegend Franstalige contacten. In deze buurten huwden Vlaamse en vooral Brusselse mannen dan ook gemakkelijker met een Franstalige. We noteerden reeds hoe een interne hiërarchisering bij de dienstboden beantwoordde aan een linguïstische structurering. Buitenlandse en Franstalige dienstboden waren oververtegenwoordigd in de betrekkingen, die contact met de werkgever vereisten; het slechtst betaalde werk werd overgelaten aan Vlaamse ruralen.

De relatieve etnische differentiatie binnen arbeiderssectoren heeft wellicht ook de niet-etnische en niet-linguïstische aard van de Brusselse vakverenigingen in de hand gewerkt. Ofschoon systematisch onderzoek hieromtrent ontbreekt, wees een eerste verkenning uit dat de Brusselse arbeidersverenigingen rekening hielden met de aanwezigheid van een gevarieerde linguïstische achterban.⁴² Wellicht was het deze linguïstische heterogeniteit, gekoppeld aan de Franstaligheid van haar voormannen, die mede verhinderden dat de Vlaamse achteruitstelling als een klassetegenstelling werd gepercipieerd. Vanaf de eeuwwisseling verdedigde de Brusselse arbeidersbeweging zelfs tweetaligheid als emancipatiemiddel voor de Brusselse arbeidersklasse. Met de hulp van het onderwijssysteem werd de verfransing van duizenden Brusselse arbeiders zo in de hand gewerkt. Ook verkleinburgerlijkte arbeiders konden hun "respectabele" sociale positie en hun sociale aspiraties gestalte geven in Frans taalgebruik.⁴³

6. BESLUIT

Migraties speelden een belangrijke rol in de vorming van de Brusselse bevolking van het midden van de negentiende eeuw. De typische hoofdstedelijke functie van Brussel enerzijds, de druk op de

42. WOUTERS, Documenten, I, p. 77, 83, 145, 303, 315-318, 327-332, 365. D. DEWEERDT, *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm, 1872-1880*, (Antwerpen, 1972).

43. M. DENECKERE, Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel, 1885-1914, *Taal en Sociale Integratie*, I (1978), 237-259.

plattelandsbevolking anderzijds, bevoorraadden Brussel met een sociaal en linguïstisch gedifferentieerde migrantenbevolking. Toch droeg het migratieresidu vooral bij tot de vorming van de Franstalige burgerij, inzonderheid van de elite en de intelligentsia.

De typisch Vlaamse proletarische immigrant arriveerde jong en alleen in de stad, was meestal vrouwelijk, vond werk als dienstbode en woonde in bij zijn/haar werkgevers of zocht vrij typische immigrantenbuurten op. Toch wees niets er op dat de trek naar Brussel grootschalige ontworteling zou veroorzaakt hebben: ze legden maar een beperkte afstand af vanuit een aan de hoofdstad grenzend rekruteringsgebied, dat bovendien al decennia lang migranten naar Brussel stuurde. Hun migratie was geen ordeloos proces, maar volgde reeds vooraf bewandelde paden. Ketting- en familiemigratie omkapselden de verhuis naar de stad. Wanneer deze Vlamingen in Brussel bleven, integreerden ze vrij vlot in het proletarisch stadsleven: ze stichtten er een gezin en leefden er in dezelfde buurten als de Vlaamse autochtone arbeiders. Zeer vaak hadden ze er bovendien andere familieleden en vroegere dorpsgenoten als burenen. Precies deze netwerken zorgden er eveneens voor dat migranten in specifieke professionele sectoren oververtegenwoordigd waren en bleven. Hun groepsidentiteit werd niet enkel bepaald door het al dan niet autochtoon zijn, maar ook en vooral door hun sociale en linguïstische affiliaties.

Zo kwam het dat ook burgerlijke en kleinburgerlijke immigranten nieuwe wortels vonden in het medio-negentiende eeuwse Brussel. Zij integreerden in het burgerlijke Brussel, dat Franstalig was. Een logische vaststelling, gezien de lokale burgerij de revolutie van 1830 had geschraagd en uitgegroeid was – via vermenging met Franstalige immigranten – tot een nationale elite, die van de verfransingspolitiek een unificerend instrument maakte. Zodoende was ook de intellectuele arbeidsmarkt afgegrensd door Franse taalbeheersing en bood zij slechts werk aan immigranten uit Wallonië, Frankrijk en aan verfranste Vlamingen.

Wellicht werden de patronen van geografische rekrutering, sociale gelaagdheid en ruimtelijke spreiding pas in de loop van de tweede helft van de 19e eeuw aangetast, toen de groeiende immigratie van verarmde – vooral Vlaamse-ruralen de aanwezigheid van migranten als een

probleem deed percipiëren en grootschalige saneringswerken hierop het burgerlijke antwoord vormden. Het slopen van duizenden Brusselse arbeiderswoningen stelde waarschijnlijk eveneens een einde aan de vrij stabiele residentiële en linguïstische patronen, waarbinnen zowel Vlaamse proletarische als Franstalige burgerlijke immigranten in Brussel “thuis” waren... maar dan wel in gescheiden werelden.